VRAŽDA

Kirov byl zavražděn 1. prosince 1934 v paláci Smolnyj, v sídle vedení leningradských bolševiků; byla to neoklasicistní budova, v níž dříve sídlila první ruská výchovná instituce pro dívky. V průběhu sedmi dekád mezi útokem na Leninův život v roce 1918 a koncem sovětského režimu to byl jediný úspěšný vražedný útok na vysokého sovětského představitele. Není to však tato okolnost, co vyvolalo zájem historiků. Výstřely vypálené ve Smolném totiž následovalo nové zesílení represí, jež se často interpretuje jako krok k Velkému teroru let 1937–1938 a jako definitivní upevnění stalinské diktatury. Zřejmé politické výhody, jež Stalinovi přineslo Kirovovo zavraždění, vedly historiky k podezření, že byl do něj zapletený. To se dokonce stalo součástí oficiální propagandy během Chruščovových pokusů o destalinizaci a během Gorbačovovy perestrojky. I když interpretace minulých událostí, jichž se dopouštějí politici, bývají jen málokdy konstruktivní, tento případ může být výjimkou. Četné komise ustavené Chruščovem a Gorbačovem shromáždily a prostudovaly velké množství faktů týkajících se Kirovovy vraždy, které nám poskytují téměř úplný obraz toho, co se v Leningradě 1. prosince 1934 i poté dělo.[63]

Večer 1. prosince se v leningradském Tauridském paláci měla konat schůze stranického aktivu, kde měl Kirov přednést zprávu o závěru pléna ústředního výboru, které zasedalo v Moskvě předchozího dne. Šlo především o nadcházející zrušení přídělového systému, tedy o otázku, která se týkala všeho obyvatelstva země. Zpráva o zasedání vyšla v novinách a Kirov strávil celý den přípravou svého projevu. Zhruba ve čtyři hodiny odpoledne si objednal auto a zamířil do Smolného hlavní branou, vystoupil do třetího poschodí, kde byly kanceláře oblastního výboru i jeho vlastní pracovna. Kráčel hlavní chodbou ve třetím poschodí a odbočil vlevo do vedlejší chodby, vedoucí k jeho kanceláři. Jeho tělesnou stráží při pohybu uvnitř Smolného byl pověřen Michail Vasiljevič Borisov. Šel za Kirovem s jistým odstupem. Když Kirov odbočil do menší chodby k své kanceláři, Borisov pokračoval hlavní chodbou, čímž Kirova na určitou dobu ztratil z dohledu.

Toho dne se chystal zastřelit Kirova v Tauridském paláci Leonid Vasiljevič Nikolajev, člen strany a bývalý zaměstnanec leningradského oblastního výboru. Aby se dostal dovnitř, potřeboval pozvánku, pro niž se

vypravil do Smolného za známými, kteří tam pracovali. Protože měl stranickou legitimaci, bez potíží do budovy vstoupil. Cestou chodbami nečekaně Kirova zahlédl, jak kráčí proti němu. Nikolajev se odvrátil a nechal Kirova projít. Protože mezi ním a cílem nikdo nebyl, Nikolajev se rozhodl, že svůj plán realizuje okamžitě. Vykročil za Kirovem do chodby vedoucí k jeho kanceláři, přiběhl k němu a střelil ho do zátylku. Poté se pokusil zastřelit také sebe ranou do spánku, ale v tom mu zabránil Borisov a další pracovníci ve Smolném, kteří přiběhli, jakmile zaslechli výstřel. Našli Kirova ležícího v krvi na zemi. Zemřel okamžitě.

Do Smolného byli sezváni lékaři a šéfové leningradského vedení NKVD. Stalinovi zatelefonovali do kremelské pracovny. Jakmile generální tajemník dostal zprávu o Kirovově smrti, svolal řadu schůzí a hned poté, 2. prosince časně ráno, přijel zvláštním vlakem do Leningradu. Týž den s ostatními členy moskevského vedení vyslýchal Nikolajeva. Stalin si nemohl nepovšimnout, že Nikolajev nevypadá jako typický ideologicky motivovaný terorista.

V prosinci 1934 bylo Leonidu Vasiljeviči Nikolajevovi třicet let. Narodil se v dělnické rodině v Petrohradě a v raném věku ztratil otce. Jeho rodina žila v bídě a Leonid až do jedenácti let kvůli křivici nemohl chodit. Dochované materiály o povolání k vojenské službě popisují, jaké fyzické problémy měl ve dvaceti letech: dlouhé ruce sahající až po kolena, krátké nohy, prodloužený trup a výšku asi 150 centimetrů. Nikolajev často churavěl, měl pokřivený charakter a sklon k hašteřivosti, třebaže se jeho počáteční kariéra vyvíjela docela úspěšně. Díky „správnému" sociálnímu původu získal práci v Komsomolu a vstoupil do strany, což mu otevřelo cestu k možnostem slušného výdělku, včetně práce pro leningradský oblastní výbor strany v téže budově, kde později zastřelil Kirova. Kvůli své konfliktní povaze si však práci nedovedl udržet dlouhodobě. Během posledních měsíců před vraždou byl nezaměstnaný, trávil čas psaním stížností různým institucím a kul plány na pomstu. Četné deníkové záznamy, dopisy a další písemnosti, které byly zabaveny po jeho zatčení, svědčí o pachatelově psychické labilitě. Ve svých dopisech si stěžoval na nespravedlnost, žádal o práci, o poukaz do lázní, vyhrožoval, tvářil se jako bojovník, jehož jméno vejde do dějin spolu s velkými revolucionáři minulosti.

Určitou roli v nárůstu Nikolajevových záchvatů zoufalství sehrál vztah s jeho pozdější manželkou Mildou Draulovou, s níž se seznámil, když

oba pracovali v Komsomolu. Draulová, v roce 1934 třiatřicetiletá, byla zřejmě atraktivní žena, jejíž kariéra se na rozdíl od Nikolajevovy vyvíjela úspěšně. V roce 1930 získala díky starým známostem místo sekretářky v kanceláři oblastního výboru strany. Před Kirovovou smrtí se tam rozšířila zvěst, že má s Kirovem milostný poměr, a této verze se historici drží dodnes.[64] Kirov byl ve svém bezdětném manželství sotva šťastný. Jeho o čtyři roky starší manželka byla často nemocná, a proto trávila celé měsíce mimo domov v sanatoriích a rekreačních zařízeních. Třebaže o intimním vztahu Kirova a Draulové neexistují věrohodné důkazy, pravděpodobný je. Ale ani kdyby Nikolajev pověstem nevěřil, jeho vztah ke Kirovovi mohly přece jen ovlivnit.

Takový byl muž, jehož přivedli 2. prosince ke Stalinovi. Toho pravděpodobně předem informovali o nepříliš úspěšné Nikolajevově práci i o členství ve straně, není tedy vyloučeno, že měl rovněž diskrétní informaci, co se šeptá o Draulové. Nikolajevův zjev podporoval verzi teroristického činu rozhořčeného a psychicky ne zcela vyrovnaného samotáře. Před komisí v Moskvě stanul krátce po silném hysterickém záchvatu, který dostal po zavraždění Kirova a nezdařeném pokusu o sebevraždu. Molotov, jenž byl v té chvíli u Stalina, si Nikolajeva zapamatoval takto: „Ošuntělý […] Menší postavy a vyzáblý […] Říkal jsem si, že ho něco muselo naštvat […] a urazit.“[65]

Toho, co si zapamatoval Molotov, si musel povšimnout rovněž Stalin, jenže verze Nikolajeva jako psychicky labilního introverta nevyhovovala jeho záměrům. Ještě před Stalinovým odjezdem do Leningradu bylo oficiální vysvětlení Kirovovy vraždy schváleno v Kremlu. Následující den přinesly sovětské deníky zprávu, že Kirov zahynul „zrádcovskou rukou nepřítele dělnické třídy“. Tato interpretace se dala předvídat. Čí rukou by mohl zahynout člen stalinského politbyra? Rukou uraženého a psychicky narušeného člena strany? Rukou podvedeného manžela? Něco takového mohla spáchat pouze ruka zákeřného nepřítele lidu. Jakákoli jiná interpretace by diskreditovala nejen Kirova, nýbrž celý režim, který není schopen ochránit své vedoucí činitele před náhodným výstřelem vyšinuté osoby. Tyto obecné úvahy se ve Stalinovi mísily s jeho krajní podezíravostí a obavami o osobní moc.

Před návratem do Moskvy večer 3. prosince Stalin nařídil připravit materiál o tom, že Nikolajev patřil k organizaci bývalých opozičníků, stoupenců Zinovjeva, který ve dvacátých letech vládl v Leningradu jako

předseda městské správy. Tento úkol byl zadán moskevským vyšetřovatelům NKVD a Stalinovým politickým komisařům Nikolaji Ivanoviči Ježovovi a Alexandru Vasiljeviči Kosarevovi, kteří v Leningradě zůstali. Po dvou letech, na únorovém a březnovém plénu roku 1937 Ježov o svém úkolu vypověděl toto: „Soudruh Stalin [...] mne a Kosareva zavolal a řekl: ‚Hledejte vraha mezi zinovjevci.'"[66] Tento úkol samozřejmě vyžadoval fantazii. Nikolajev nejenže nikdy nebyl v žádné opoziční skupině, ale nebyl uveden ani v žádných materiálech NKVD kvůli sympatiím k opozici. Jedinou možností, jak spojit Nikolajeva se Zinovjevem, bylo něco vymyslet. A to čekisté pod Stalinových dohledem samozřejmě udělali. Během vyšetřování dostal Stalin zhruba 260 protokolů z výslechů zatčených a spoustu hlášení. Nejenže se osobně setkal s vedoucími funkcionáři NKVD, prokuratury a armádního kolegia Nejvyššího soudu a jednal s nimi o průběhu vyšetřování i o procesu, ale kromě toho napsal scénář pro zasedání soudu a sestavil skupiny obžalovaných v Kirovově případu, jak vyplývá z dokumentů.[67]

Na základě Stalinových rozkazů se koncem roku 1934 a počátkem roku 1935 konala série soudních procesů. Několik desítek bývalých Zinovjevových stoupenců, k nimž přiřadili Nikolajeva, bylo odsouzeno k trestu smrti nebo vězení.[68] Politickou a morální odpovědnost za Kirovovu vraždu připsali bývalým vůdcům opozice Zinovjevovi a Kameněvovi, kteří byli rovněž souzeni. Důkazy, na jejichž základě je obvinili, byly očividně padělány. Stalin své staré politické rivaly obvinil ze zločinů, jichž se nedopustili, a tak se s nimi vypořádal.

Stalinovo cynické zneužití této vraždy pro jeho zájmy vždy vyvolávalo velké podezření. Mnozí Stalina obviňovali, že vraždu zorganizoval sám. K prvním vážným pokusům prověřit tato obvinění došlo v období „oblevy" za Chruščova a toto snažení s malými přestávkami pokračovalo až do počátku devadesátých let. Během vyšetřování vyšla najevo některá podezřelá fakta. Rozhodující důkazy o Stalinově podílu na Kirovově smrti však dosud neexistují a je nepravděpodobné, že se najdou.

Až do počátku devadesátých let převládaly v literatuře verze o stalinském spiknutí proti Kirovovi. Podle ní Stalin, jemuž se nelíbila Kirovova rostoucí popularita, se údajně rozhodl využít vraždu jako záminku k masové represi. S tímto cílem dal generální tajemník buď přímý, nebo nepřímý rozkaz veliteli NKVD Genrichu Grigorjeviči Jagodovi, aby se této záležitosti ujal.[69] Ten pak vyslal do Leningradu svého chráněnce Ivana

Zaporožce na místo zástupce velitele leningradské pobočky NKVD, který tam pro „teroristický čin“ připravil podklady. Nikolajev byl vybrán jako vykonavatel. Ozbrojili ho a drželi pod dohledem. Když Nikolajeva, který se pokusil o vraždu ještě před 1. prosincem, agenti NKVD zatkli, Zaporožec zařídil jeho propuštění. Po Kirovově zavraždění spiklenci zabili Kirovova osobního strážce Michaila Borisova, protože toho věděl příliš mnoho. Dne 2. prosince ho vezli nákladním autem k výslechu u Stalina, inscenovali však havárii, při níž Borisov zahynul. Ve skutečnosti ho zabili silným úderem do hlavy. Tak vypadá verze těch, kteří předpokládají Stalinovu spoluvinu na Kirovově smrti.

Tento příběh však při důkladném šetření neobstojí. Především není jasné, proč by se Stalin odhodlal k tak riskantnímu spiknutí, zvláště když Kirov byl spíše jeho oddaným nohsledem než rivalem. Přesvědčivé nejsou ani konkrétní důkazy. Především je lživý argument, že by si Nikolajev bez pomoci nemohl obstarat revolver. Počátkem třicátých let ještě neexistovala omezení pro vlastnictví zbraně, ta byla zavedena až později (částečně pod vlivem Kirovovy vraždy). Nikolajev získal revolver v roce 1918, kdy zemi zbraně doslova zaplavily, a legálně jej tedy vlastnil celých šestnáct let.[70] Rozhodně nešlo o žádnou výjimku, zvláště u členů strany.

Pokud jde o několikeré zatčení Nikolajeva agenty NKVD před 1. prosincem a jeho „zázračné“ propuštění, dokumenty potvrzují jen jeden takový případ, ne několik, jak se tvrdí v literatuře. Dne 15. října 1934 byl Nikolajev zatčen agenty NKVD nedaleko Kirovova domu, avšak krátce po kontrole osobních dokladů byl opět propuštěn. Nikolajev podle vlastního svědectví ten den Kirova potkal náhodou a následoval ho k jeho domu, ale přiblížit se k němu a oslovit ho se neodhodlal. „Tenkrát jsem nemyslel na to, že ho zavraždím,“ prohlásil Nikolajev během výslechu 2. prosince. Po vraždě byl tento incident zvlášť vyšetřován, jak stojí v materiálech NKVD. Agenti NKVD, kteří Nikolajeva propustili, měli jednoduché vysvětlení: Ukázal nám stranickou legitimaci a také starý průkaz totožnosti, z něhož vyplývalo, že pracoval ve Smolném. Jeho záměr jít ke Kirovovi a požádat o zaměstnání byl tedy „přirozený a nebudil podezření“.[71]

Jedním z ústředních bodů teorií o spiknutí se záměrem Kirova zavraždit je přirozeně smrt osobního strážce Borisova. Během druhé poloviny roku 1933 se Kirovův tým osobních strážců rozšířil na patnáct lidí,

z nichž každý měl vlastní funkci. K Borisovovým povinnostem patřila ochrana Kirova po vstupu do Smolného, doprovod k jeho kanceláři, čekání v recepci, dokud Kirov pracoval, a doprovod při jeho odchodu. Jiný člen týmu – agent NKVD jako Borisov – byl N. M. Durejko, který měl dozor, jakmile se Kirov pohyboval po chodbách třetího poschodí ve Smolném.[72] Když padl výstřel, Durejko šel právě ke Kirovovi do boční chodby vedoucí k jeho kanceláři. Je namístě připomenout, že právě Durejko se provinil, když vraždě nezabránil, nikoli Borisov. Ti, kteří zastávali teorii spiknutí, se však o Durejka nikdy nezajímali. Pokud by spiklenci cítili potřebu odstranit Borisova, proč nechali naživu Durejka?

Velký význam se přikládal faktu, že Borisov Kirova, který odbočil ke své kanceláři, nenásledoval, což Nikolajevovi umožnilo vraždu provést, avšak Borisovovo chování není tak podezřelé, jak se teoretici spiknutí snaží prezentovat. Jestliže se vcítíme do kůže třiapadesátiletého osobního strážce, který chránil Kirova od jeho příchodu do Leningradu v roce 1926, bude nám jeho chování připadat zcela normální. Po všechna ta léta, den za dnem, se musel držet muže, jehož chránit nebylo z mnoha důvodů snadné. Kirov nesnášel, když za ním strážci chodili příliš blízko, a někdy jim dokonce i prchal. Borisov si díky letitým zkušenostem šéfovy nálady uvědomoval a snažil se ho nedráždit. Dne 1. prosince ve Smolném se tedy držel v obvyklé vzdálenosti. A kromě toho, během chůze chodbou se Kirov několikrát s někým zastavil a prohodil pár slov. Diskrétnost vyžadovala, aby Borisov poodešel stranou. Nic jiného v tom nebylo.

Dne 2. prosince se moskevská komise rozhodla Borisova vyslechnout. Do Smolného ho eskortovali dva agenti NKVD. Protože nebyl k dispozici žádný osobní vůz (což při značném počtu funkcionářů, kteří přijeli z Moskvy, není divu), Borisova vezli nákladním autem, které bylo v havarijním stavu. Řidič nezvládl řízení a naboural do jednoho domu. Borisov narazil hlavou do zdi budovy a poté zemřel v nemocnici, aniž nabyl vědomí. Tak je tato událost vylíčena po vyšetřování a expertizách provedených v různých dobách a není důvod tuto verzi zpochybňovat.[73] Zastánci verze o spiknutí havárii vozu popírají a tvrdí, že byl Borisov zavražděn.

Verze, že za Kirovovou vraždou byl Stalin, má všechny rysy konspiračních teorií. Ty vycházejí z myšlenky, že má-li nějaká zlá osoba z události

prospěch, pak za tou událostí nutně musí stát. Popírají možnost náhod a ignorují skutečnost, že se takové věci dějí stále. Myšlenka, že Stalin tajně naplánoval Kirova zabít, získala příliš velkou pozornost. I kdyby organizátorem Kirovovy smrti dokonce byl, pravděpodobně by to sotva změnilo chápání jeho osobnosti i celé stalinské éry. V kontextu všech jeho zločinů by Kirovova smrt znamenala jen jedinou epizodu.

GENERÁLNÍ ZKOUŠKA NA VELKÝ TEROR

Podle svědectví Stalinovy příbuzné Marie Semjonovny Svanidzeové prý Kirovova smrt Stalina těžce zasáhla. „Zbledl, zhroutil se, v očích se mu tajilo utrpení." „Dočista jsem osiřel," svěřil se švagrovi Pavlu Allilujevovi.[74] Není důvodu o tom pochybovat. U mnohých tyranů se maximální krutost a lhostejnost k smrti milionů často mísí s mimořádnou sentimentalitou k lidem, kteří jsou jim blízcí. V případě Kirovovy smrti mohl Stalin předvést obě tyto krajnosti. Smrt přítele se mu cynicky stala záminkou k nové kampani teroru. Příslušníci bývalé opozice, falešně obvinění ze spiknutí v souvislosti s Nikolajevovým zločinem, nebyli jedinými oběťmi toho, co se nyní nazývá Velký teror. Do pracovních táborů a do vyhnanství odešly tisíce Leningraďanů (takzvaných „bývalých"), někdejších příslušníků šlechty a duchovních, bývalých carských úředníků apod. Současně došlo k čistce ve straně, při níž obvinili z trestné činnosti a uvěznili každého podezřelého z „kontrarevoluční činnosti".

Dlouho se věřilo, že právě tato kampaň zahájila vlnu represí, které postihly venkov během druhé poloviny třicátých let, avšak bližší pohled na sled událostí poskytuje poněkud jiný obraz. V letech 1935–1936 teror koexistoval se zbytky „umírněné" politiky. Již 31. ledna 1935, kdy byly v plném proudu „kirovovské represe", přijalo politbyro na Stalinův návrh usnesení o nové ústavě SSSR.[75] Základním rysem tohoto dokumentu se stalo poskytnutí volebního práva četným skupinám obyvatelstva, dříve pokládaným za „cizí živly". Volby měly být přímé, nikoli několikastupňové, s hlasováním tajným, nikoli veřejným jako dříve. Tyto změny naznačovaly nástup demokratičtějšího modelu, majícího nahradit model „revoluční", který volební právo upíral lidem s podezřelým třídním původem. V memorandu k projektu usnesení politbyra o nové ústavě Stalin napsal:

> Podle mého názoru je problém s ústavou Svazu SSR složitější, než se může na první pohled zdát. Za prvé, systém voleb je třeba změnit nejen proto, aby nebyly vícestupňové. Je třeba je změnit i v tom smyslu, aby se nevolilo veřejně, nýbrž tajně. My můžeme a musíme tuto věc uskutečnit, nesmíme se zastavit v půli cesty. Situace a poměr sil v naší zemi je v dané chvíli takový, že politicky můžeme jedině vyhrát. A to ani nemluvím o tom, že nutnost takové reformy je dána zájmy mezinárodního revolučního hnutí, neboť podobná reforma musí nutně sehrát roli mocné zbraně v boji proti mezinárodnímu fašismu.[76]

Toto memorandum naznačuje, že dokonce i po vraždě Kirova se Stalin snažil využívat přednosti „umírněného" stylu v politice domácí i zahraniční. Hlavní příčinou Stalinovy liberalizace byly pravděpodobně mezinárodní kalkulace. Narůstající nebezpečí ze strany Německa a Japonska sbližovalo Sovětský svaz se západními demokraciemi. V květnu 1935 SSSR podepsal smlouvu o vzájemné pomoci s Francií a Československem. VII. světový kongres Kominterny, který se konal v létě toho roku, umožnil spolupráci se socialistickými vládami a podpořil vytvoření lidové fronty proti fašismu. Stalin doufal v posílení levicového hnutí v západoevropských zemích a v růst sympatií k Sovětskému svazu, proto si uvědomoval potřebu prezentovat jej jako prosperující a demokratickou „mateřskou zemi socialismu".

Slib obnovit volební právo těm, kteří byli označeni jako „sociálně cizí", se stal základem politiky vnitřního smíru. Kromě množství skutečných nepřátel režimu existovala v zemi podle Stalinova názoru také spousta více či méně nevinných obětí nelítostného třídní boje. Z nich zejména mladé bylo třeba získat pro režim. Pokud by se prodlužovala diskriminace podle třídního původu, hrozilo, že se řady potenciálních nepřátel sovětského zřízení rozšíří. Důležitým signálem pro kampaň „smíření" byla politická scénka, kterou Stalin sehrál na schůzi kombajnérů začátkem prosince 1935. Když baškirský kolchozník A. Tilba prohlásil z pódia: „Třebaže jsem syn kulaka, budu čestně bojovat za věc dělníků a rolníků a za budování socialismu," Stalin reagoval frází, která se později stala slavnou: „Syn za svého otce neodpovídá."[77] Ve skutečnosti však synové a dcery za své otce nadále odpovídali, i otcové za své děti, avšak nyní měly tyto „cizí živly" větší naději na uplatnění v sovětské společnosti. Slib volebního práva pro všechny kromě toho provázely také další

kampaně smírně zaměřené. Například byly propuštěny z vězení nebo rehabilitovány statisíce lidí odsouzených za nepolitické přečiny.

Určitá společenská stabilita totiž byla nezbytná pro zajištění pozitivního ekonomického vývoje, který se začal projevovat koncem roku 1933 a pokračoval v roce 1934. Stalin, poučený smutnou zkušeností z předchozích krizí, již věděl, jakou ekonomickou cenu by bylo třeba zaplatit za každou novou represivní kampaň. V roce 1935 učinil nejvýznamnější ústupek venkovu od počátku kolektivizace: zákonem zajistil a poněkud rozšířil právo hospodařit na soukromých pozemcích. Tento krok umožnil zlepšit potravinovou situaci v zemi. Podobné zlepšení nastalo v letech 1935–1936 také v oblasti průmyslu. V listopadu 1935 Stalin zavedl nové heslo: „Žije se lépe, žije se veseleji!" V tomto roce se začal rušit přídělový systém i některá omezení v růstu mezd. Finanční stimulace zvyšovala produktivitu práce. Byla to celkem dobrá léta sovětské ekonomiky.

Tyto úspěchy by mohly být pokládány za plody Stalinovy umírněné politiky. Tak tomu však nebylo. Postupně, avšak čím dál zřetelněji se vzdouvala nová vlna teroru. Historikové se dosud snaží pochopit motivaci tohoto zvratu, k němuž došlo v období společenské stability a zlepšování ekonomické situace. Skutečně Stalin věřil, že zemi ohrožují teroristická spiknutí? Skutečně se bál o svůj život? Mnoho faktů svědčí o opaku. Stalin přikázal NKVD najít důkazy, že stoupenci bývalé opozice odešli do ilegality a zakládají teroristické organizace, skutečné důkazy se však najít nepodařilo. Případy, které mu předložili, nebyly pravdivé a Stalin musel pochopit, že jde o podvrhy. V jeho každodenním osobním životě se totiž nezměnilo nic, co by svědčilo o strachu z ohrožení. Dodržoval pravidelný pracovní režim, jezdil na dovolenou na jih a občas vycházel na veřejnost, aby tak demonstroval svou solidaritu s lidem.

Večer 22. dubna 1935 se ve Stalinově kremelském bytě sešlo několik jeho příbuzných a přátel z politbyra. Stalin byl se svými dětmi. Dcera Světlana ho požádala, aby se směla projet nedávno otevřeným metrem. Stalin byl v dobré náladě, a tak se rozhodl zorganizovat prohlídku. Cestu metrem předem nikdo nepřipravil, takže byl se svými přáteli na každé stanici obklopen davem cestujících. Maria Svanidzeová to popsala ve svém deníku: „Nastal nepředstavitelný zmatek, dav začal vůdce vítat, lidé křičeli ‚hurá' a sbíhali se k nám. Rozdělili nás, k jednomu sloupu mě přitiskli a málem udusili […] Naštěstí se v tu chvíli už objevila milice

a ochranka.“ Stalinův čtrnáctiletý syn Vasilij „se bál ze všech nejvíc“. Stalin však „byl v dobré míře a dal se do řeči s vedoucím stavby metra, který se tam zčistajasna objevil“. Na příští stanici Stalin opět vystoupil na nástupiště, avšak příbuzní včetně dcery Světlany zůstali ve vagonu, „vyděšení neutuchajícím nadšením davu, který ve své bujarosti porazil litinovou lampu nedaleko místa, kde vůdce stál“. Po návštěvě metra Stalin odjel na daču. Vasilij, traumatizovaný davem, se po návratu domů „vrhl na postel a hystericky naříkal“. Ostatní příbuzní si vzali sedativa na uklidnění.[78]

Svědčí snad takový výlet o nějakém riziku, natož pak o strachu z útoku? K zesílení represí koncem roku 1934 podnítily Stalina mnohem složitější úvahy. Kirovovo zavraždění poskytlo ideální záminku pro řešení základního problému jakékoli diktatury: upevnění diktátorovy moci. Lze namítnout, že koncem roku 1934 Stalin již diktátorem byl. Avšak diktatura, jako všechny nestabilní systémy moci, vyžadovala neustálé potlačování potenciálních hrozeb. Během tohoto období Stalin čelil dvěma takovým nebezpečím, která spolu na první pohled nesouvisela. Za prvé to byly zbytky systému „kolektivního vedení“ v politbyru, za druhé pak dosud existující významný počet bývalých stoupenců opozice. Obě tato nebezpečí patří do kategorie takzvané bolševické tradice. Visela nad Stalinem jako Damoklův meč a připomínala, že k moci diktátora existují alternativy. Jeho partneři z politbyra se těšili značné administrativní nezávislosti, ne-li přímo nezávislosti politické. Řídili největší odvětví země a obklopovali se četnými osobnostmi ze stranického a státního aparátu. Svazky založené na institucionální i klanové loajalitě, opírající se o tradice kolektivního vedení a vnitrostranické demokracie, tak zůstávaly na cestě k absolutní moci posledními překážkami.

V jednom projevu na počátku roku 1937 Stalin rozdělil vedoucí pracovníky do několika kategorií. Jednu nazval „generalitou strany“ (tři až čtyři tisíce nejvyšších funkcionářů), další pak „stranickým důstojnickým sborem“ (třicet až čtyřicet tisíc vedoucích funkcionářů střední úrovně).[79] Do poloviny třicátých let si významné pozice v rámci těchto dvou skupin uchovávala stará stranická garda, Stalin měl ovšem důvod těmto respektovaným osobnostem nedůvěřovat. Kdykoli tito lidé hovořili z pódia, vždycky mu přísahali věrnost. On však věděl, že si moc dobře pamatují, jak Leninova závěť v jednom ohledu Stalinovu politickou kariéru téměř zničila a on se udržel u moci jen díky podpoře Zinovjeva a Kameněva;

vědí, že koncem dvacátých let Stalin zvítězil nad Rykovovou a Bucharinovou skupinou jen díky podpoře ústředního výboru a že se stranická politika ve třicátých letech dopustila katastrofálních chyb. V roce 1937 měli straničtí funkcionáři veškeré důvody pokládat Stalina za „prvního mezi rovnými", třebaže to nebylo tak dávno, co byl jedním z mnoha, kteří usilovali o pozice. Stalin věděl, že stará garda má dobrou paměť.

Za léta spolupráce se mezi starými bolševiky vytvořily pevné přátelské vazby. Stalin pravidelně míchal kartami, avšak roztrhat síť osobní loajality, která se utvářela kolem vysokých funkcionářů na mnoha úrovních, nebylo snadné. Když přecházeli z funkce do funkce, brali si „své lidi" s sebou. Lidé patřící do těchto skupin pociťovali vděčnost vůči několika stranám zároveň: sloužili diktátorovi, ale rovněž svým ochráncům v politbyru nebo jiným vysoce postaveným funkcionářům. Všem těmto skupinám samozřejmě chyběla soudržnost i politická moc. Zatím nevíme o jediném případu, kdy by se proti Stalinovi někdo jakkoli vážně postavil. V nejlepším případě každý vyjadřoval nespokojenost jen mezi nejbližšími. Stalin však, jako kterýkoli jiný diktátor, předpokládal pouze ty nejhorší scénáře. Jedním z důležitých faktorů Stalinova programu upevnění pozice byla výměna staré gardy za mladší, absolutně oddané stoupence. Touhu po upevnění moci pro případ nečekaných událostí posilovalo ve Stalinovi rovněž narůstající nebezpečí války. „Smrt poražených je nezbytná pro klid vítězů." Tento výrok, který se připisuje Čingischánovi, si Stalin v jedné knize ze své knihovny podtrhl.[80]

Poražení – kajícníci i ponížení bývalí stoupenci opozice – byli v komunitě starých bolševiků skutečně slabým článkem. Třebaže je tajná policie měla pod přísným dohledem, bývalí opozičníci byli dosud členy strany v solidním postavení. Mnozí zaujímali funkce ve vládě, či dokonce i ve stranickém aparátu nebo působili ve vedení většiny ekonomických podniků. Pro značnou část starých bolševiků byli příslušníci bývalé opozice stranickými soudruhy, kteří za slavných dnů revoluce sehráli významnou roli. Kirovova vražda a zfalšovaný případ, podle něhož se Zinovjevovi a Kameněvovi stoupenci podíleli na teroristickém spiknutí, všechno změnily. Bývalá opozice, která se kdysi dopouštěla politických nerozvážností, se přes noc změnila v „nepřátele" a „teroristy".

Náhlý zvrat však nepostihl pouze bývalé opozičníky. Ve staré stranické gardě se sotva našel člověk, jenž by tak či onak nebyl s opozičníky ve styku. Podstatná část generálů sloužila pod Trockým, který založil Rudou

armádu a po mnoho let stál v jejím čele. Mnozí nadějní funkcionáři se dopustili chyb v mládí; ve dvacátých letech buď proto, že včas nepochopili, na čí straně je síla, anebo měli osobní důvody podporovat opozici. Jiní se zase spřátelili se členy opozice v dobách ilegality a během revoluce nebo společně bojovali v občanské válce. Někteří v nedávné době spolupracovali s opozičníky, kteří se káli. Stručně řečeno, úderem proti bývalým příslušníkům opozice Stalin zahájil skutečnou kádrovou revoluci. Umožňovalo mu to jednak se vypořádat s politickými oponenty, kteří mohli číhat ve stínu, jednak vyčistit celý aparát včetně svých nejbližších spolupracovníků z politbyra.

Perzekuce bývalých příslušníků opozice od roku 1935 až po začátek roku 1937 otřásla nejvyššími patry moci. Kirovova vražda posílila pozici tří podnikavých mladíků: Nikolaje Ivanoviče Ježova, Andreje Alexandroviče Ždanova a Nikity Sergejeviče Chruščova. Zvláště příznačná byla podpora Ježova. Právě jemu Stalin vložil na bedra přímou odpovědnost za řízení čistky. Když se Ježov osvědčil při fabrikaci případů v souvislosti s Kirovovou kauzou, byl pověřen novým odpovědným úkolem – „kremelským případem". Počátkem roku 1935 byla zatčena a obviněna ze spiknutí proti Stalinovi skupina pomocného personálu ve vládních kancelářích v Kremlu – uklízečky, knihovníci a členové kremelského velitelství. Mezi zatčenými se ocitlo několik příbuzných Lva Borisoviče Kameněva, který byl obviněn, že spiknutí zosnoval.[81] Z nadržování zatčeným obvinil Stalin starého přítele Avela Safranoviče Jenukidzeho, jenž měl na starosti organizaci práce hospodářských struktur Kremlu a materiální zásobování vysokých funkcionářů.[82] Kremelskému případu věnoval Stalin velkou pozornost. Z archivních materiálů vyplývá, že pravidelně dostával a četl protokoly z výslechů zatčených, dával k nim připomínky a předával instrukce NKVD.[83]

Ačkoli Jenukidze nepatřil mezi členy politbyra, byl důležitým činitelem systému kolektivního vedení, protože se přátelil s mnoha vrcholnými funkcionáři včetně samotného Stalina. Stalin ho využil k otestování, jak pevné jsou pozůstatky kolektivního vedení. Byl to diktátorův první významný úder v rámci nejužšího mocenského kruhu. Test byl úspěšný. Politbyro se bránilo jen chabě, Jenukidze byl propuštěn z práce, zatčen a zastřelen. Stalin si zatím počínal opatrně, krok za krokem, tempo nomenklaturní čistky se však zrychlovalo. Za zlom lze pokládat první veřejný moskevský proces s vůdci bývalé opozice v srpnu 1936.

Obžalovaní Kameněv a Zinovjev s dalšími prominentními osobnostmi strany byli po dlouhém mučení prohlášeni za teroristy a špiony a poté zastřeleni.

Tento srpnový proces posunul hon na nepřátele do nové hysterické fáze. Stalin jmenoval Ježova lidovým komisařem vnitřních věcí, šéfem NKVD, a ten pod Stalinovým vedením začal připravovat nové procesy a rozšířil čistky ve stranickém a státním aparátu. V lednu 1937 se konal druhý veřejný proces, tentokrát s bývalými stoupenci opozice, kteří zastávali vedoucí funkce v hospodářských a průmyslových podnicích. Byli obviněni z diverze a špionáže. Stalinovi blízcí spolupracovníci, kteří se zkompromitovali kontakty se smyšlenými nepřáteli, přiznali porážku. Jen Ordžonikidze nedovolil, aby jeho podřízení v těžkém průmyslu byli zatčeni; se Stalinem se tak dostal do konfliktu, který skončil Ordžonikidzeho sebevraždou.[84] Tento akt zoufalství ukazuje, jak bezmocní se cítili členové politbyra před Stalinem, jemuž ovládání tajné policie poskytovalo nezdolnou moc. Jeho spolupracovníci, druhové ve zbrani, nemluvě o funkcionářích střední úrovně, byli poraženou silou. Každý z nich se snažil Stalinovi zalíbit, aby si zachránil kůži.

Taková byla situace v sovětské nomenklatuře po první vlně zatýkání, když se konalo plénum ÚV v únoru a březnu 1937. Během zasedání Stalin nařídil, aby represe pokračovaly, a Ježov ve svém vystoupení plénum vyzval, aby se zakročilo proti vůdcům „pravicové úchylky", Nikolaji Ivanoviči Bucharinovi a Alexeji Ivanoviči Rykovovi (jejich stoupenec, „pravičák" Michail Pavlovič Tomskij, spáchal sebevraždu již v srpnu 1936). Plénum Ježovův návrh samozřejmě schválilo. Bucharin s Rykovem byli zatčeni a v třetím moskevském veřejném procesu v březnu 1938 odsouzeni k trestu smrti zastřelením. Také po tomto procesu – stejně jako po všech ostatních – v celé zemi následovala vlna obvinění na základě padělaných usvědčujících materiálů.

Represe, které probíhaly ve stranickém i státním aparátu, se obzvláště silně projevily v tzv. „silových strukturách", v NKVD a armádě, tedy v organizacích, jež Stalin považoval za největší hrozbu pro svou diktaturu. Když se Ježov ujal vedení NKVD, zničil svého předchůdce Jagodu i mnohé z jeho přívrženců. V červnu 1937 byl po mučení odsouzen k smrti velký počet vyšších armádních důstojníků včetně zástupce lidového komisaře obrany Michaila Nikolajeviče Tuchačevského, a to na základě smyšlených obvinění z příslušnosti k jakési „antisovětské trockistické

vojenské organizaci“.[85] Brzy poté došlo v armádě k celé vlně zatýkání. Odborný průzkum nedávno zpřístupněných archivů může nyní ukončit debatu, která probíhá řadu desetiletí: Tuchačevského aféra a celá kampaň proti armádě byla založena na důkazech vyrobených v NKVD pod přímým Stalinovým dohledem. Tresty uložené vůdčím vojenským činitelům nemají ve skutečnosti naprosto žádný reálný důvod.[86]

Represe byly namířeny především proti klíčovým členům vlády, strany, služeb státní bezpečnosti a armády, na běžné občany měly jen malý dopad. Pokud by se teror omezoval pouze na stranickou a státní nomenklaturu, dalo by se souhlasit s těmi, kteří tvrdí, že Stalinovým hlavním záměrem byla kádrová revoluce, zničení staré „stranické gardy“ a nastolení nové generace funkcionářů, kteří mu byli slepě oddaní. Tento cíl nepopiratelně sledoval. Ve druhé polovině roku 1937 se však teror rozšířil na mnohem větší masy sovětského obyvatelstva a právě toto rozšíření se nazývá Velký teror. Časovým rozsahem a počtem obětí tyto operace desetinásobně přesáhly a zastínily počty funkcionářů, kteří byli jejich původním cílem. Po zastřelení značného počtu nomenklaturních funkcionářů Stalin dovedl svůj teror do logického konce. Když si upevnil moc na vrcholu, podnikl čistku v celé zemi, aby zničil předpokládanou pátou kolonu. Nebezpečí velké války aktivovalo Stalinovu paranoii, za niž zaplatily statisíce nevinných lidí.